

קרן אבי חי ישראל
תחום מחקר, הערכה ומדידה

מחקר הערכה על תכנית "רביבים"
באוניברסיטה העברית, ירושלים
2009-2008
תקציר מנהלים

צוות המחקר:

ד"ר גילי שילד, ראש הצוות

מוטי אסולין

ד"ר איילה לוטן

ליאורה פסקל

2009

תכנית "רביבים"

תקציר ממצאים לדו"ח הערכה מסכם תשס"ח -- תשס"ט

מוגש לקרן על ידי ד"ר גילי שילד, מוטי אסולין, ד"ר אילה לוטן (מכון "היזון")

הדו"ח הנוכחי מסכם את שתי שנות ההערכה של תוכנית רביבים. שנת ההערכה הראשונה (תשס"ח) התרכזה בהשתלבות בוגרי רביבים במערכת החינוך, הייתה תיאורית בעיקרה ולא עסקה בניתוחים סיבתיים. בשנה השנייה (תשס"ט) התמקדה ההערכה בבדיקת תוצרי התוכנית כפי שהם באים לידי ביטוי בלימודי היהדות בבתי-הספר ובעמדות התלמידים. לבדיקה של תוצרי התוכנית הופעל מערך הכולל שתי קבוצות השוואה המיועדות לשתי השוואות מרכזיות:

■ השוואה בין בתי-ספר בהם מלמדים מורים בוגרי רביבים לבין בתי-ספר שלא קלטו מורים בוגרי רביבים

■ השוואה בין תלמידים שלמדו מקצועות יהדות עם מורים בוגרי התוכנית לבין תלמידים, מאותם בתי-ספר, שלמדו מקצועות אלה עם מורים שאינם בוגרי התוכנית

שתי ההשוואות הללו מאפשרות לבדוק את השפעות התוכנית על תוצריה. בשתי שנות ההערכה השתתפו בה בפועל:

■ 33 בתי-ספר בהם עבדו מורים בוגרי רביבים ועוד 172 בתי-ספר שלא עבדו בהם בוגרי רביבים

■ 33 מנהלי בתי-ספר

■ 71 מורים בוגרי רביבים

■ 1,782 תלמידים מהם 1,029 שלמדו עם מורים בוגרי התוכנית ועוד 753 שלמדו עם מורים אחרים

מאפייני בתי-הספר -- בתי-הספר בהם עובדים מורי רביבים הם ברובם בתי-ספר סלקטיביים ואינם מאפיינים את הזרם המרכזי של בתי-הספר בארץ, בעיקר מבחינת הממד החברתי-כלכלי, מבחינת הייחוד החינוכי שלהם ומבחינת פיזורם הגיאוגרפי. רוב בתי-הספר שקלטו בוגרי רביבים הם בתי-ספר מבוססים. שיעור בתי-ספר בעלי ייחוד חינוכי גבוה יותר מאשר בכלל המדינה וחלק גדול מהם מרוכזים בעיר ירושלים ובסביבתה הקרובה (רוב המורים בוחרים את בתי-הספר בהם יעבדו ביוזמתם הם וללא סיוע של גוף חיצוני כלשהו וכ-70% בחרו לעבוד באזור ירושלים).

שיעור הזכאים לתעודת בגרות, רגילה או אוניברסיטאית, בבתי-הספר שקלטו בוגרי רביבים גבוה יותר מאשר בבתי-ספר אחרים בארץ, אך לא ניתן לייחס תמונה זו להשפעת התוכנית שכן היא מאפיינת את בתי-הספר עוד משנת תשס"ג (ואולי אפילו קודם לכן) לפני שבוגרי רביבים נקלטו בבתי-הספר. סביר יותר להניח, שתמונת המצב הינה תוצאה של הרכב אוכלוסיית התלמידים. נתון זה מקבל משנה תוקף מתשובותיהם של המורים לשאלה מה היו שיקוליהם המרכזיים בבחירת בית-הספר בו הם רוצים לעבוד -- רובם נטו לבחור בתי-ספר שהייתה להם נטייה מוקדמת לתגבור לימודי יהדות.

השתלבות המורים בבתי-הספר

כללית ניתן לומר, שהמטרה של תוכנית רביבים "להכשיר עתודה של מורים מצטיינים למקצועות היהדות" הושגה. יש, אמנם, קשיים שמקורם, הן לדעת המנהלים והן לדעת המורים, בהכשרה החסרה בעיקר בתחומי הפדגוגיה. אולם בסופו של יום, המנהלים יעדיפו בוגרי רביבים על-פני מורים אחרים, והמורים מצידם, ועל-אף הקשיים בהם הם נתקלים, מחציתם רוצים להישאר בתחום ההוראה ואף להתקדם בתפקידים במערכת החינוך.

אולם, כפי שנראה להלן, האיכויות של המורים, המעורבות, האכפתיות וההכשרה הטובה בתחומי הדעת עדיין לא הניבו את הפירות הרצויים, כפי שהם מתבטאים בעמדות התלמידים. אמנם המורים הוותיקים (בוגרי מחזורים א' או ב') זוכים ליותר הערכה מצד התלמידים יחסית להערכה לה זוכים המורים הצעירים יותר או מורי קבוצת ההשוואה, ולהערכה זו השפעה על יחס התלמידים ליהדות ולמקצועות היהדות שהם לומדים. עדיין התלמידים הלומדים עם מורי רביבים אינם שונים משמעותית מתלמידים הלומדים עם מורים אחרים והערך המוסף של התוכנית אינו בא לידי ביטוי.

מנהלים: מעמדות המנהלים שרואיינו בשתי שנות ההערכה, מצטיירת תמונה של שביעות רצון גבוהה והעדפה לקליטת מורים בוגרי רביבים על פני מורים אחרים. כל המנהלים שיבחו מאד את ההכשרה בתחום הדעת, אך היו ביקורתיים לגביה בעיקר בשלושה נושאים: [א] פדגוגיה -- המורים הוכשרו ללמד בעיקר תלמידים 'טובים' ומתקשים ללמד בכיתות הטרוגניות, בטיפול בתלמידים בעלי צרכים מיוחדים וכד' [ב] השתלבות במערכת היררכית-בירוקרטית -- הגורמת לתסכול בקרב המורים-הבוגרים, לחיכוכים עם מורים ותלמידים, לתקופת הסתגלות איטית הדורשת סבלנות, ליווי והכוונה מצד בית-הספר [ג] סוציאליזציה אליטיסטית -- המביאה לעיתים להתנשאות, דעתנות ולוחמנות. המנהלים מייחסים את הקשיים בהשתלבות המורים בבית-הספר לחוסרים אלה בהכשרה, אם כי לדעתם בסופו של דבר, המאמצים ההדדיים מביאים 'לסוף טוב' ולשביעות רצון של שני הצדדים.

מורים: היעדים המרכזיים שהציבו לעצמם מרבית המורים כללו הקניית יסודות התרבות והזהות היהודית, חינוך חברתי-ערכי, הקניית נורמות לימוד טובות, סקרנות וביקורתיות, הרחבת אופקים, אהבת ידע, והישגים לימודיים גבוהים כולל ציוני הבגרות. כל היעדים מקבלים משנה תוקף בקרב בוגרי רביבים 'דתיים' (שסיימו תיכון ממלכתי-דתי) את היעדים האלה ברצונם להשיג באמצעות פרקטיקות הוראה ייחודיות המבוססות על פיתוח תרבות שיח בכיתה, שאילת שאלות, דיונים ברמה גבוהה, עיסוק באקטואליה, עידוד של פלורליזם מחשבתי וגישה ביקורתית מעמיקה.

מרבית המורים מילאו כבר מתחילת עבודתם בבית-הספר תפקיד של מחנכי כיתה משום שחינוך כיתה הוא עבורם דרך להשתלבות בבית-הספר, מאפשר להכיר מקרוב את התלמידים ונתפס כמאפשר לעסוק ב'חינוך-ממש'. כפי שהדגישו המנהלים, המורים מגלים רצון לשאת בתפקידים שונים בבית-הספר, הן בתחום הידע והן בתחומים חברתיים וארגוניים. הרצון למלא תפקידים נבע מהיעדים העיקריים של המורים - שינוי מעמדם של לימודי היהדות וחינוך לערכים יהודיים וישראליים.

על אף שרוב המורים תיארו קליטה והשתלבות טובה בבית-הספר לא מעטים חוו קשיים משמעותיים. בעיקר, התמודדות עם תלמידים חלשים, עם כיתה הטרוגנית במיוחד, עם בעיות גיל ההתבגרות וכד'. על הקשיים הם מנסים להתגבר בעזרת גורמים שונים מבית-הספר או עמיתים בוגרי רביבים. הסתייעות במנחי התוכנית או באוניברסיטה מזערית.

כל המורים שרואיניו, ללא יוצא מן הכלל, שיבחו את ההכנה העיונית מבחינת היקף הידע ומגוון הנושאים. אך, כמו המנהלים, השמיעו ביקורת נוקבת על ההכשרה בכל הקשור לפדגוגיה, דיסקטיקה, כלים ופרקטיקה.

רוב המורים סברו שלבוגרי רביבים ערך מוסף על-פני מורים אחרים, בעיקר סברו כך מורים 'חילוניים' בהשוואה למורים 'דתיים'. הערך המוסף מבוסס על ידע עשיר ומעמיק, מחויבות רעיונית ומעשית לחינוך בכלל ולחינוך לערכים בפרט, וכן ביסוס של לימוד מקצועות היהדות בגישה מדעית, היסטורית וביקורתית, תוך שימוש בדרכי הוראה ובפדגוגיות מגוונות, ובראש ובראשונה במתן דוגמא אישית.

על-אף הקשיים והדילמות, בממוצע, כמחצית מהמורים שבעי רצון ומשוכנעים שישארו בעתיד בהוראה ו/או בחינוך. המורים יותר שבעי רצון מהמורות (73% ו-40% בהתאמה) ונוטים יותר ממורות להמשיך ללמד בתום שנת ההתחייבות (67% ו-40% בהתאמה). כאשר בבית-הספר מלמד יותר ממורה רביבים אחד גוברת הנטייה להשארות במקצוע (53% ו-43% בהתאמה).

תוצרי התוכנית

נבדקו תוצרים משני סוגים: תוצרים ברמת בית-הספר ותוצרים ברמת התלמיד:

תוצרים ברמת בית-הספר -- היצע לימודי יהדות בבית-הספר ו"צריכתם" על-ידי התלמידים, שיעור הניגשים לבחינות בגרות במקצועות היהדות ופעילויות לא פורמאליות שמקיים בית-הספר בנושאי יהדות, כל זאת תוך השוואה בין קבוצת בתי-ספר "השייכים" לתוכנית רביבים לבין לקבוצה רלוונטית של בתי-ספר אחרים.

■ **היצע לימודי יהדות:** בתי-הספר בתוכנית מציעים לתלמידים ומאפשרים להם ללמוד לימודי יהדות בהיקף נרחב יותר מאשר בתי-ספר בקבוצת ההשוואה -- הן בחטיבות הביניים והן בחטיבות העליונות: בשני שלבי הגיל, בתי-הספר שבתוכנית מאפשרים לתלמידים לימודי מחשבת ישראל ולימודי תורה שבעל-פה בהיקף גדול יותר מאשר בתי-הספר בקבוצת ההשוואה.

לימודי תנ"ך שהוא מקצוע חובה קיימים כמובן בכל בתי-הספר. אולם, לגבי תנ"ך מוגבר, בחטיבות העליונות, התמונה קצת שונה -- דווקא בתי-הספר בקבוצת ההשוואה מאפשרים לתלמידים לימודים בהיקף רחב יותר יחסית לבתי-הספר שבתוכנית.

■ **"צריכת" לימודי יהדות:** בחטיבות הביניים שיעור התלמידים המממשים את ההיצע העומד לרשותם ולומדים מחשבת ישראל ו/או תורה שבעל-פה גבוה יותר בבתי-הספר שבתוכנית יחסית לבתי-הספר שבקבוצת ההשוואה.

בחטיבות העליונות, כנראה לקראת בחינות הבגרות, יורד שיעור התלמידים הלומדים לימודי יהדות במידה ניכרת -- בשתי קבוצות בתי-הספר. יחד עם זאת, שיעור התלמידים

הלומדים מחשבת ישראל גבוה פי שניים בבתי-ספר שבקבוצת התוכנית יחסית לבתי-הספר שבקבוצת ההשוואה.

שיעור הנבחנים בבחינות בגרות במחשבת ישראל מראה מגמה מעניינת -- שיעור הנבחנים במקצוע זה עולה בצורה תלולה בבתי-הספר שבתוכנית, כאשר שינוי המגמה החל בשנת הלימודים תשס"ה -- השנה השנייה לקליטת מורים בוגרי רביבים בבתי-ספר אלה. אמנם, גם בקבוצת ההשוואה חלה עליה גדולה, אולם נקודת המפנה חלה בתשס"ח ובשנה זו עמד שיעורם על כמחצית מהשיעור של הנבחנים בבתי-ספר שבתוכנית. בתנ"ך ובתורה שבעל-פה נבחנים רק 2%-3% מהתלמידים בשתי הקבוצות, כך שאין משמעות להבדלים ביניהן.

בתי-הספר בקבוצת התוכנית נערכו מבחינת כוחות ההוראה לספק את "ההיצע" ו"הביקוש" שתוארו, והם מעסיקים מורה אחד למקצועות יהדות לכל שתי כיתות יחסית למורה אחד לכל שלוש כיתות בקבוצת ההשוואה.

■ **פעילויות בלתי פורמאליות** בתחומי יהדות הן חלק מחיזוק נושאים אלה בבית-הספר. ככלל, בתי-הספר בשתי הקבוצות מקיימים מגוון גדול מאד של פעילויות בלתי-פורמאליות. היתרון של קבוצת התוכנית בא לידי ביטוי בפעילויות לא שגרתיות, כגון קיום בתי-מדרש (בשעות הלימודים ואחריהן) או הכרת ארון הספרים היהודי. כמו-כן, יותר בתי-ספר שבתוכנית מפתחים תוכניות בית-ספריות ייחודיות ולא מסתפקים בתוכניות מדף.

מטרות תוכנית רביבים ברמת בתי-הספר מושגות כמעט במלואן: בבתי-הספר שבתוכנית קיים היצע יותר נרחב של מקצועות יהדות, יותר תלמידים מממשים את ההיצע ולומדים לימודי יהדות (במיוחד בחטיבות הביניים) והם מקיימים יותר פעילויות ייחודיות בנושאי יהדות. באשר לבחינות הבגרות -- מושגות המטרות רק במחשבת ישראל בהן נבחנים תלמידים רבים יותר מאשר בבתי-הספר בהשוואה. בתנ"ך מוגבר ובתורה שבעל-פה דומה שיעור הניגשים לבחינות בגרות בשני סוגי בתי-הספר.

תוצרים ברמת התלמיד -- נבדקו עמדותיהם של התלמידים כלפי יהדות, יחסם ללימוד מקצועות היהדות, הידע אותו רכשו בלימודיהם והערכתם את מורי היהדות איתם הם לומדים (בשני מימדים 'המורה כמלמד' ו'המורה כמחנך'). כל זאת בפיקוח על סדרת משתנים בלתי-תלויים, מבניים וייחודיים לתלמיד, ותוך השוואה של שתי קבוצות תלמידים -- תלמידים הלומדים עם מורים בוגרי רביבים ותלמידים, מאותם בתי-ספר, הלומדים עם מורים אחרים.¹

הגברת התעניינות התלמידים ביהדות והחשיבות שהם מייחסים לה בחייהם היא מטרה מוצהרת של תוכנית רביבים אותה הדגישו במיוחד המורים (כ-70%):

■ הגדרת התלמיד את עצמו בזיקתו לדת היא הגורם העיקרי הקובע את זהותם היהודית של התלמידים: זהות יהודית של תלמידים המגדירים עצמם מסורתיים או דתיים (שיעורם

¹ בגלל הריכוז הגדול של בתי-ספר שבתוכנית בירושלים, כמהצית מתלמידי המדגם הם ירושלמים, עלתה שאלה האם יש ייחוד כלשהו בירושלמיות בבחינת "אזכור דירושלים מחכים" שעלול לטשטש הבדלים בין תלמידי התוכנית לתלמידי ההשוואה. בדיקה העלתה כי, במקרה זה, "אזכור דירושלים לא מחכים" – אין הבדל בין תלמידי ירושלמים לבין יתר תלמידי המדגם.

במדגם עומד על 45% על אף שמדובר בבתי-ספר ממלכתיים) חזקה הרבה יותר מזו של תלמידים המגדירים את עצמם חילוניים (79% בהשוואה ל-46%), וכך גם החשיבות שהם מייחסים ליהדות (73% בהשוואה ל-44%)

■ לא נמצאו הבדלים בין עמדותיהם של תלמידים שלמדו עם מורה בוגר תוכנית רביבים (תלמידי התוכנית) לבין עמדותיהם של תלמידים שלמדו עם מורה אחר שאינו בוגר רביבים (תלמידי ההשוואה) באשר ליחסם ליהדות -- כ-60%-50%, מתלמידי שתי הקבוצות, מדווחים שהם מרגישים שייכים לעם היהודי וכי היהדות תופסת מקום חשוב בחייהם. כרבע מתלמידי שתי הקבוצות אף עוסקים בפעילויות הקשורות ליהדות שלא במסגרת יום הלימודים. אולם, "אני מרגישי ישראלי" הוא המרכיב החזק ביותר בזיהוים של תלמידי שתי הקבוצות -- כ-90% השיבו על כך בחיוב

■ עמדות אלה נשמרות, בין אם המורה המלמד אותם הוא בוגר מחזורים א' או ב' ברביבים וצבר מספר שנות ניסיון בעבודה, בין אם הוא בוגר מחזורים מאוחרים יותר ובין אם אינו בוגר התוכנית

■ זהותם היהודית והישראלית של תלמידים ילידי הארץ חזקה יותר מזו של תלמידים ילידי חו"ל

■ לכל המשתתפים האחרים שנבדקו (תפקיד המורה -- מחנך הכיתה או מורה מקצועי, שלב החינוך -- חטיבת ביניים או חטיבה עליונה, המקצוע עליו נשאל התלמיד, והמגדר) -- אין קשר ליחסם של התלמידים ליהדות

שיפור יחס התלמידים למקצועות היהדות ורכישת ידע במקצועות אלה הן מטרות אותה ציינו כשלושה-רבעים מהמורים :

■ כמו לגבי הזהות היהודית, כך גם לגבי יחס התלמידים למקצועות יהדות -- יחסם של תלמידים המגדירים עצמם מסורתיים או דתיים חיובי יותר מיחסם של אלה המגדירים עצמם חילוניים (57% בהשוואה ל-35%), והם גם אלה המדווחים יותר כי רכשו ידע בשיעורים (44% בהשוואה ל-32%)

■ לתלמידי ההשוואה יחס חיובי יותר למקצועות היהדות יחסית לתלמידי התוכנית (49% בהשוואה ל-41%) וכמו-כן שיעור יותר גבוה מהם מדווחים כי הרחיבו את ידיעותיהם בשיעורי היהדות (40% מתלמידי ההשוואה לעומת 35% מתלמידי התוכנית)

■ גם הניסיון שצבר המורה בהוראה אינו משפיע על יחס התלמידים למקצוע -- יחסם של תלמידים למורים שסיימו את תוכנית רביבים במחזורים א' או ב' דומה ליחסם של תלמידים שלמדו עם מורים פחות מנוסים -- בוגרי מחזורים ד' או ה'

■ קיימים הבדלים קטנים ולא משמעותיים ביחסם של התלמידים למקצועות היהדות ולמידה בה הם חשים שרכשו ידע בשיעורים לפי תפקיד המורה, שלב החינוך, המקצוע אליו התייחסו, ארץ לידתם או המגדר שלהם

הערכת התלמידים את מורי היהדות הוגדרה כאינדיקטור למטרה המרכזית של תוכנית רביבים -- הכשרת מורים "מזן אחר":

■ כמחצית מהתלמידים נתנו הערכה חיובית 'למורה כמלמד' וכשליש נתנו הערכה חיובית 'למורה כמחנך' -- ללא הבחנה בין תלמידי התוכנית לתלמידי ההשוואה

■ הניסיון שצבר המורה בעבודה בא לידי ביטוי בהערכת התלמידים: מורים שסיימו את לימודיהם ברביבים במחזורים א' או ב' זוכים להערכה גבוהה יותר, הן יחסית לעמיתיהם הצעירים יותר והן יחסית למורים שאינם בוגרי התוכנית, בשני מימדי ההערכה: 62% מהתלמידים העריכו חיובית את מוריהם הוותיקים כ'מורים מלמדים' בהשוואה ל-41% עד 53% מהתלמידים שהעריכו חיובית את המורים האחרים; מגמה דומה התקבלה גם לגבי הערכת 'המורה כמחנך' -- 44% מהתלמידים העריכו חיובית את המורים הוותיקים בהשוואה ל-33% עד 38% שהעריכו חיובית את המורים האחרים

■ כאשר המורים הם גם מחנכי הכיתה הם זוכים להערכה חיובית יותר בעיקר כ'מורה מחנך' (49%-ו-35% בהתאמה); כמו-כן, המורים המלמדים מחשבת ישראל זוכים להערכה חיובית יותר יחסית להערכה לה זוכים המורים המלמדים תנ"ך

■ לידי הארץ ובנות נתנו הערכות מעט גבוהות יותר בהשוואה לילידי חו"ל ולבנים; שלב החינוך ודתיות התלמיד אינם משנים את הערכות התלמידים

לסיכום נושא התוצרים ברמת התלמיד, ומשום ריבוי המשתנים והמימדים נערך ניתוח רב-משתני ממנו עולה התמונה הבאה:

■ משקל דתיות התלמידים בהשפעה על זהותם היהודית והחשיבות שהם מייחסים לה גדול פי שלושה ממשקל ההשפעה של הערכתם את המורה

■ משקל הערכת המורה בהשפעה על יחס התלמידים למקצועות היהדות גדול פי 1.5 ממשקל ההשפעה של דתיות התלמיד, ופי שלושה בהשפעה על המידה בה רכשו התלמידים ידע

■ הערכת המורה מושפעת בעיקר מהיותו מחנך כיתה ומהיותו 'רביבאי ותיק', כלומר בוגר מחזור א' או ב' של תוכנית רביבים

ראינו, כי ברמת בית-הספר הושגו רוב מטרות תוכנית רביבים. אולם, ברמת התלמידים ההצלחה מוגבלת: כמעט ואין בידי בית-הספר או המורים לעשות להגברת זיקת התלמידים ליהדות שכן זהות יהודית והחשיבות שהתלמידים מייחסים לה נקבעת בעיקר על-ידי משתנים שהתלמידים "הביאו מהבית" -- מידת דתיותם וארץ לידתם, ללא קשר להכשרת המורה המלמד אותם.

שיפור יחס התלמידים למקצועות היהדות ורכישת ידע במקצועות אלה עדיין לא הגיע לכלל מימוש -- לתלמידי ההשוואה יחס חיובי יותר למקצועות יהדות מאשר לתלמידי התוכנית ושיעור מדווחים שרכשו ידע בשיעורי יהדות גבוה יותר.

המטרה המרכזית של תוכנית רביבים -- הכשרת מורים 'מזן אחר' מושגת לאיטה: אמנם לא נמצאו הבדלים בין הערכת תלמידי התוכנית את מוריהם לבין הערכתם של תלמידי ההשוואה את

המורים, אך המורים בוגרי מחזורים אי-ב' זכו להערכות חיוביות יותר מאשר יתר המורים. כלומר, הדרך בה ניתן לקדם את מטרות התוכנית (לפחות את המטרות של שיפור היחס למקצועות היהדות וקידום הידע) היא לפעול באופן שיעלה את הערכת התלמידים למוריהם.